

Vladimir Ivanović

Brain drain bez kofera: Jugoslovenske izbeglice u Austriji tokom 90-ih godina

Izbeglištvo predstavlja oblik prisilne, neželjene migracije stanovništva i po svom sadržaju je blisko katastrofalnim životnim događanjima. Njega odlikuje bitno promenjen socijalni, ekonomski, politički, pravni, kulturni, građanski i moralni status pojedinca i njihovih porodica. Reč je o silom nametnutnim promenama koje su po pravilu iznenadne, nepoželjne, negativne i neizbrisive. Od preko dvadeset miliona izbeglica tokom sredine 90-ih godina XX veka svaki deseti dolazio je sa prostora bivše SFRJ.

Izbeglištvo ima sve karakteristike složenog, višedimenzionalnog i ozbiljnog socijalnog problema i predstavlja jedan od najtežih problema sa kojima se suočavaju zemlje savremenog sveta. Ono što izbeglištvo čini posebno složenim problemom su njegove trajne negativne posledice. Nepovoljne socijalne i druge posledice izbeglištva pogađaju ne samo pojedince već i njihove porodice, uže i šire socijalno okruženje ali i lokalno stanovništvo društva u koje su izbegli.

Izbeglištvo dovodi do tektonskih poremećaja u ekonomskom, socijalnom, političkom i građanskom statusu izbeglica. One mogu da dovedu do marginalizacije, poremećaja identiteta i to kako u objektivnom tako i u subjektivnom smislu, stvaranju zavisnosti od drugih i osećaja očajja, straha i nesigurnosti. Tome treba dodati da izbeglištvo dovodi do korenitih promena većine socijalnih odnosa.

Izbeglice su postala primarna tema evropskih zemalja tokom poslednje dve godine. Velika seoba naroda otvorila je mnoga pitanja u Evropi. Gotovo da nema ni jednog talkshow-a koji se iz nedelje u nedelju ne bavi pitanjima izbeglica iz potpuno različitih perspektiva. Strah i nesigurnost, skretanje u desno na evropskoj političkoj sceni su direktna posledica migracionih procesa. U Austriji je zbog neslaganja u pogledu migracione krize došlo do prevremenih izbora i formiranja koalicione vlade desnice i ekstremne desnice.

U kontekstu aktuelne izbegličke krize pominju se gastarbajterske migracije i način na koji su Nemačka i Austrija uspele da prevladaju probleme velikog broja stranih radnika i (ne)integrišu ovu mnogobrojnu grupu ljudi. Iako je Saracinova debata dovela do pokretanja velike diskusije u nemačkom društvu o Nemačkoj kao useljeničkoj zemlji, debata nije dovela do refleksija koje se javljaju u aktuelnom trenutku. Ponovnog preispitivanja sopstvene migracione prošlosti.

Izbegličke migracije nisu predstavljale predmet interesovanja istoričara. Postoji vrlo ograničeni broj radova koji se odnosi na migracije u prošlosti. Razloge za to treba tražiti u kompleksnosti problema izbeglištva i metodološkom izazovu. Izbeglice su ljudi u pokretu, koji sa sobom nose svoju prošlost u glavama. Istoričar teško da može da se osloni na artefakte, jer oni ne postoje. Izbeglica najčešće nema ni kofer sa sobom. Pri tome su emocije sastavni deo migracija, one u izbeglištvu igraju dominantnu ulogu. Iako postoji već razvijena istorija emocija, istoričar se nužno ne bavi njima. One se ne mogu naći u arhivu i nisu faktografski dokazive. Pri tome je za bavljenje ovom temom potrebno nužno korišćenje metoda drugih nauka. Tome treba pridodati da postoji opasnost da se vrlo lako sklizne sa prostora historiografije u prostor drugih nauka, pre svega političkih nauka i sociologije. Ne treba zaboraviti da se istoričar bavi prošlošću i da je po svom obrazovanju neko ko se oslanja na arhivsku građu. To je ono što je srž njegove vokacije. Upravo zbog svih ovih razloga istoričar koji se bavi izbegličkim migracijama nalazi se pred ogromnim metodološkim izazovom i gotovo da ne može da se osloni na srodne radove u sopstvenoj nauci.

Posmatrajući u ovom kontekstu historiografiju socijalističke Jugoslavije postaje jasno da ova tema nije bila predmet istoričara. To je utoliko interesantnije jer je prostor Jugoslavije upravo obeležen stalnim ratnim sukobima tokom XX veka. Istoričari imaju tendenciju da izbegavaju teme novijeg datuma, jer se nalaze na vrlo nesigurnom terenu. Uprkos tome, tema izbeglištva vezana za ranija vremenska razdoblja takođe nije bila predmet senzibiliteta istoričara. Izuzetak predstavljaju radovi istoričara Milana Ristovića, koji se bavio ovim temama u periodu vezanim za Drugi svetski rat. Doduše, njegovi radovi nisu naišli na senzibilitet ostalih istoričara koji se bave jugoslovenskim prostorom.

U tom kontekstu treba sagledati ovaj rad kao jednu od novih tendencija u historiografiji koja se bavi istorijom jugoistočne Evrope. Predmet istraživanja ovog rada su izbeglice

sa prostora bivše Jugoslavije u Austriji. Do sada nije nastala ni jedna opširnija studija koja se bavi istorijom izbeglica sa prostora bivše Jugoslavije i njihovim uticajem na zemlje koje su prihvatile izbeglice sa prostora bivše Jugoslavije.

Literatura koja se bavi pitanjem izbeglištva sa prostora bivše SFRJ vrlo je siromašna. Dosadašnje studije bavile su se u najvećoj meri pravnim položajem izbeglica te odnosom politike prema njima, smeštajući ih u širi pravni ili politički kontekst. Najviše pažnje istraživači su poklanjali pitanju prisilnog vraćanja bosanskih izbeglica, uticaja novog zakona o azilu na život izbeglih, te instituciji *Duldung-a*¹ (Fuchs 1999, Tretter 2000, Dimova 2006). Nekoliko istraživača se bavilo uticajem i životom ratnih izbeglica u zemljama bivše Jugoslavije (Leutloff-Grandits 2010; Čapo-Žmegač 2007).

Specifičnost bosanskih izbeglica u Austriji leži u tome što je to prvi put da se Alpska republika suočila sa ogromnim brojem ljudi koji su došli da bi potražili utočište. U toku istorije Druge republike, Austrija se suočavala sa nekoliko izbegličkih kriza koje su bile izazvane događajima u zemljama istočnog bloka (Mađarska, Češkoslovačka, Poljska). Ipak, za sve izbeglice iz ovih zemalja Austrija je predstavljala samo tranzitnu zemlju. Mali broj njih je zaista ostao. Dolazak bosanskih izbeglica doveo je do potpuno nove situacije.

Izbeglička kriza dovela je do dolaska velikog broja ljudi u vrlo kratkom vremenskom periodu. To je dovelo do postavljanja mnogih pitanja vezanih za integraciju, smeštaj, bezbednost. Istovremeno pojavili su se strahovi od stranog i nepoznatog. Strahovi i pitanja koja su bili aktuelni i vezani za prethodne slične migracione talase u prošlosti Druge republike. Gastarbajterski migracioni talas doveo je do dolaska preko 245 hiljada ljudi u Austriju tokom jedne decenije. Izbeglički talas 90-ih godina doveo je do dolaska preko 80 hiljada ljudi. Veza između ovih migracionih talasa bila je više nego očigledna. Pri čemu se u javnom diskursu ukazuje pre svega na pozitivne primere integracije i prevazilaženja problema (*Die Presse*, 30.07. 2015).

Ratovi u bivšoj Jugoslaviji usloveli su početak raseljavanja stanovništva. Preko 1,2 miliona ljudi moralo je da napusti svoje domove u periodu između 1992-1995. godine. Proleće 1992. godine obeležava početak dolaska hiljada bosanskih izbeglica u Austriju. Od početka aprila do avgusta 1992. godine više od 30 hiljada bosanskih izbeglica došlo je u Austriju (Taucher 1995). Austrijski političari uplašili su se da će

čitava zemlja biti preplavljena izbeglicama. Zbog svog geografskog položaja Austrija je bila prva zapadnoevropska zemlja pogođena bosanskom izbegličkom krizom. Ne samo da je veliki broj izbeglica ostao u Austriji, već je ona bila i tranzitna zemlja svih izbeglica koje su se sa prostora bivše Jugoslavije kretale prema SRN, Švedskoj i ostalim zapadnoevropskim zemljama.

Iako je veliki broj zapadnoevropskih zemalja uveo vize za bosanske izbeglice, Austrija je nastavila da primenjuje sporazum o bezviznom režimu sa SFRJ iz 1965. godine u odnosu na bosanske izbeglice. Prema ovom sporazumu svaki jugoslovenski građanin mogao je da bez vize boravi na teritoriji Republike Austrije do tri meseca. Iako je ovaj sporazum stavljen van snage već tokom naredne godine, austrijske vlasti ostavile su otvorena vrata za bosanske izbeglice sve do 1995. godine. U periodu između 1992. i 1995. godina Austrija je primila preko 100 hiljada bosanskih izbeglica (Franz 2001).

Ipak tokom 1992. godine uvedeno je nekoliko restrikcija vezano za bosanske izbeglice. Oni više nisu imali status izbeglica prema konvenciji Ujedinjenih nacija i prema važećem zakonu o azilu. Velika većina izbeglica dobila je takozvanu privremenu zaštitu odnosno „Temporary protection“. Ovakva praksa privremene zaštite zakonski je sankcionisana zakonom o boravku koji je stupio na snagu 1.1.1993. Prema privremenoj zaštiti, bosanske izbeglice imale su pravo boravka na teritoriji Austrije dokle god postoji opasnost po njihov život, odnosno dokle god traje rat u BIH. Izbeglicama je bila uskraćena mogućnost zaposlenja odnosno slobodnom pristupu tržištu rada i bilo im je onemogućeno slobodno putovanje unutar Austrije, prava koja bi im inače bila garantovana izbegličkom konvencijom. Takođe, zakon je onemogućavao bosanskim izbeglicama koje su našle na teritoriji Austrije nakon aprila 1992. godine mogućnost traženja azila (Tretter 2000: 28).

Velika većina bosanskih izbeglica bila je deo programa humanitarne pomoći koji je poznat pod nazivom *Bund-Länder Aktion*. Od prvog maja 1992. godine sve bosanske izbeglice mogle su da se registruju ne bi li dobile karticu koja im je omogućavala pristup pomoći. Od 1. maja 1992. do 31. avgusta 1998. godine preko 91 hiljada izbeglica bila je registrovana u ovom programu koji im je obezbeđivao hranu, smeštaj i zdravstvenu zaštitu. Izbeglice koje su bile smeštene u kolektivnom smeštaju primale su novčanu pomoć u iznosu od 1,500 austrijskih šilinga. Oni koji su bili u privatnom

smeštaju nisu imali pravo na novčanu pomoć. Oko dve trećine izbeglica bilo je smešteno u privatnim stanovima (Frany 2001:13).

S obzirom na to da nisu mogli da podmire svoje potrebe, velika većina njih bila je zaposlena u informalnom sektoru, odnosno na crno. Najčešće su to bili najniži poslovi čišćenja ili na građevinama ili farmama u poljoprivredi. Austrijski politički akteri nisu želeli da otvore tržište radne snage za izbeglice. Ipak tokom vremena bosanske izbeglice koje su uspele da nađu posao mogli su da dobiju boravišnu dozvolu i tako promene svoj status. Naime, u pravnom smislu postajali su strani radnici odnosno „gastarbajteri“. To im je omogućavalo perspektivu ostanka kao i mogućnost zaposlenja. Ministarstvo unutrašnjih poslova procenjivalo je da je oko 65 hiljada bosanskih izbeglica bilo integrisano u austrijsku privredu (Franz 2003: 14). Ipak, nisu svi imali radne dozvole, iako su ispunjavali uslove za njihovo dobijanje. Problem je bio u tome što su se radne dozvole izdavale prema novom zakonu o strancima te su kvote unapred bile popunjene. Kako iz socijalnih i humanitarnih razloga nije bilo moguće da se prekine boravak bosanskih izbeglica u Austriji, to je posledično dovelo do osiguranja egzistencije za mnoge bosanske izbeglice. Tako je donešen poseban zakon o Bosancima (*Bosniergesetz*), koji je predviđao izdavanje radnih i boravišnih dozvola nezavisno od propisanih godišnjih kvota (Tretter 2000: 66).

Jedno od vrlo bitnih pitanja je koju su ulogu igrali gastarbeiteri – migranti sa prostora bivše Jugoslavije, kao i već postojeća infrastruktura? Ove dve vrste migracije iako različite po svojim motivima i populacionoj strukturi nemoguće je sagledati odvojeno. Naime, obe populacione strukture mešaju se jedna sa drugom, prožimaju se, na neki način i razilaze.

Human work drain vs. brain drain

U vreme početka raspada bivše Jugoslavije u Austriji se nalazilo preko 200 hiljada jugoslovenskih radnika sa članovima njihovih porodica. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka Austrija i Jugoslavija su se uključile u migratorne procese radnika u Evropi. Austrijska privreda imala je ogromnu potrebu za radnom snagom, dok se Jugoslavija nalazila u poziciji viška radne snage. Dve zemlje zaključile su Sporazum o angažovanju jugoslovenske radne snage 1966. godine. Time

je omogućen institucionalni dolazak jugoslovenskih radnika. Do 1975. godine odnosno donošenja prvog zakona o zapošljavanju radnika u Austriji, jugoslovenski radnici, mahom iz Srbije i centralne i severne Bosne činili su 80% strane radne snage u Austriji. Njihova najveća koncentracija bila je u Beču, Lincu, Salzburgu, Gracu i Foralbergu. Jugoslovenski radnici bili su zaposleni najvećim delom kao nekvalifikovana radna snaga (Ivanović 2013).

Jugoslovenski radnici u Austriji koji su već preko dve decenije živeli van domovine razvili su socijalnu infrastrukturu kako formalnu tako i neformalnu. U Beču i drugim gradovima Austrije bili su aktivni jugoslovenski klubovi koji su se pre svega brinuli o organizaciji slobodnog vremena radnika, ali su istovremeno bili i mesta sastajališta radnika, gde su se razmenjivale sve preko potrebne informacije. U Beču je delovao jugoslovenski kulturni centar, a postojao je i Dom Jugoslovena, smešten u petom bečkom becirku. Danas je to bioskop Film Casino. U školama je postojala jugoslovenska dopunska nastava, a jugoslovenski radnici imali su mogućnost usavršavanja na maternjem jeziku preko isturenih odeljenja narodnih univerziteta iz Jugoslavije. Neformalne mreže bile su mnogo jače nego formalne, a jugoslovenski radnici su se međusobno informisali o radnim mestima, pravnoj regulativi vezanoj za boravak i pružali pomoć novopridošlim radnicima. Takođe njihov boravišni i radni status je u vreme dolaska bio pravno rešen, odnosno svi su imali boravišne i radne dozvole na duže vreme.

Radovi koji se bave pitanjem izbeglica iz Bosne tokom 90-ih godina dotiču se pitanja odnosa ove dve grupe sasvim površno. Cilj ovog rada jeste dovođenje u vezu izbegličke i jugoslovenske radne migracije u Austriji. Bez sagledavanja pitanja i analize odnosa ove dve socijalne grupe ne mogu se razmotriti osnovna pitanja vezana za bosanske izbeglice u Austriji.

Dolazak mnogih izbeglica koji su imali prijatelje i rođake u Austriji neminovno ih je upućivao na njihovu pomoć. Bile su to prve adrese gde se tražilo sigurno utočište, gde su se dobijale informacije o sistemu, adresama nadležnih organa, mogućim formama zaposlenja. Gastarbajterska emigracija pomagala je novopridošlim ljudima iz ratom pogođenih područja da pronađu poslove u neformalnom sektoru. Uglavnom su to bili niže plaćeni poslovi, odnosno ona vrsta poslova gde je bio zaposlen i najveći broj jugoslovenskih gastarbajtera. Nenad M. je tako dobio prvi posao u mesari Radatz gde

je 90% radnika bilo iz područja odakle su došli njegovi rođaci. Ubrzo je video da to nije za njega i okrenuo se školovanju. Upravo ovde postaje jasan konflikt između stare gastarbajterske populacije i izbegličke (Slavnic 2016). On se ispoljavao na više nivoa. Prvi i najvidljiviji bila je očigledna razlika u provođenju slobodnog vremena. Naime, većina mladih ljudi koja je došla, imala je utisak da je doživela kulturni šok.

„Ja sam imao puno rođaka iz talasa migracija 70-ih. Tada sam se družio sa mojim vršnjacima. Sin od moje tetke je moje godište, imali smo različite interese. Ja Sarajlija došao, oni me odveli u kafanu sa narodnom muzikom. To je za mene bio kulturni šok. Meni je bilo ispod časti da slušam Plavi Orkestar. Ja sam bio tada heavy metalac.“ (Nenad M. 25.04. 2017)

Populacija koja je došla tokom 90-ih godina imala je druga stremljenja, ciljeve i nije želela da se zadovolji ostankom na dnu društvene lestvice, iako je bila svesna svog izbegličkog položaja. U tome se ogleda najveća razlika u odnosu na gastarbajtersku populaciju. Konflikti su se vrlo brzo javili na nivou traženja i biranja poslova i vrlo često su se mogla čuti prebacivanja kao npr: *„ja sam ovde već 25 godina, živim u 30 kvadrata i imam wc na hodniku, ti sada nećeš da radiš te poslove, šta ti zamišljaš“*.

Izbeglička populacija vrlo brzo je krenula da ide svojim putem koji je bio različit od gastarbajterskog. Naravno da su motivi dolaska bili drugačiji i da su pri tome oni igrali dosta veliku ulogu, ali i nivo obrazovanja je takođe bio odlučujući. *„Interesi su bili drugačiji. Ljudi su davali prioritet drugim stvarima. Ja sam došao tu i pokušao sam ovde da živim. Ja sam ovde, ja se moram ovde integrisati. Tu je bilo par ljudi koje sam upoznao i koji su mi pomogli iz gastarbajterske populacije, ali je sfera interesa bila drugačija. Ja sam imao neke druge prioritete.“*

Sveto A. je tipičan primer izbegličke populacije. Kada je došao u Austriju počeo je da radi na svim poslovima na crno, dok nije preko posla u jednoj pekari uspeo da dobije slobodan pristup tržištu radne snage, odnosno radnu dozvolu. Zajedno za bratom odlučuje se na otvaranje kafića 1994. godine. Kafe nije bio namenjen jugoslovenskoj odnosno bosanskoj publici, već domaćoj austrijskoj publici. Na ovoj tački postaje jasna želja da se napravi iskorak iz gastarbajterskog miljea. Nepoznavanje gastronomskog posla, kao i sistema doveo je do toga da kafić nije bio ekonomski održiv i zatvoren je nakon godinu dana. Bio je to jedan vrlo hrabar korak na koji su se

odlučili braća iz Vareša. Ovde se jasno mogu videti ograničenja gastarbajterske populacije, koja je mogla da posreduje pri pronalaženju određene vrste poslova, ali ne i kod pokretanja privatnih firmi, jer većina populacije iz 70-ih nije radila kao samostalni preduzetnici. „*Mi smo te naše škole ovde, jako puno platili. Poenta da mi nismo znali zakon, nismo znali jezik i otvoriš lokal i kažeš eto nas.*“ (Sveto A. 2017).

Kada su shvatili da lokal nije isplativ preuzeli su restauratorsku radnju u okolini. „*Kupiš barokni stari nameštaj pa ga popraviš, sređuješ pa ga preprodaješ, pa smo onda sa malim kamiončićima počeli da radimo selidbe. To u suštini nije sa kamionima funkcionisalo i onda smo ostali samo na jednom. Tada je jedna mušterija tražila da se nešto opere, kao nije to problem, i tako smo krenuli brat i ja. Prvi auftrag je operemo jednu banku i onda je to tako krenulo od 2000. godine u ovu branšu. Kada sam došao u Austriju imao sam 500 maraka.*“ (Sveto A. 2017).

Sveto danas ima sopstvenu firmu koja upošljava preko 30 radnika. Može govoriti o svojevrsnoj etničkoj ekonomiji, jer je većina usposlenika sa prostora bivše Jugoslavije. Ovaj pojam implicira da se aktivnost migrantskih firmi umnogome razlikuje od domaćih, pre svega jer su one nastale u tzv. ekonomskim društvenim nišama, i da su se tek u poslednje vreme proširile na čitav gradski prostor (Stock 2013: 14). Ipak, reč je o firmi koja otvara nova radna mesta i znatno doprinosi austrijskoj i lokalnoj ekonomiji. Želja sa socijalnim usponom i nezavisnošću vrlo je izražena kod većine izbeglica. Neki od njih su uspeali da osnuju svoje firme, dok je većina mladih ljudi tzv. ratne generacije završila škole odnosno fakultete i danas radi u vrlo uspešnim korporacijama. Čak i oni koji nisu imali mogućnosti da se školuju, uspeali su u okviru zadatah okolnosti da ostvare najbolje za sebe.

Dolazak velikog broja bosanskih izbeglica stavio je Austriju u samo nekoliko meseci pred ogromne probleme. Izbijanje rata i brzina njegovog širenja dovela je do toga da je u vrlo kratkom vremenu veliki broj ljudi morao da pobjegne od smrti, rata i razaranja. Prema ukupnom broju stanovnika Austrija je primila daleko veći broj izbeglica nego ostale zapadnoevropske zemlje. Pri tome treba dodati i ljude koji nisu samo izbegli iz Bosne i Hercegovine, već i iz drugih delova Jugoslavije, ne želeći da

budu mobilisani. U ukupnom broju najveći broj izbeglica našao je utočište u SR Nemačkoj – 350 hiljada prema zvaničnim podacima UNCHR-a – dok se na drugom mestu nalazila Austrija sa 80 hiljada. Ipak SRN je imala 10 puta više stanovnika nego Austrija. Jedino su Srbija i Hrvatska primile veći broj izbeglica nego Austrija.

Pokretanje humanitarne akcije Bund-Länder uspeo je da olakša umnogome život ljudima koji su izbegli sa Balkana. S druge strane, perspektiva dobijanja stalnog boravka i radne dozvole bila je mnogo izvesnija u Austriji nego što je to bio slučaj poređenja radi sa SR Nemačkom. U Saveznoj republici, izbeglice nisu imale pristup tržištu radne snage, niti je postojala mogućnost da se putem rada na crno dobiju potrebni papiri. Takođe, u pojedinim nemačkim pokrajinama kao npr. u Berlinu, nije bilo moguće pohađati univerzitet nakon završetka školovanja. Sa završetkom rata u Bosni velika većina bosanskih izbeglica je vraćena (Dimova 2006).

Populacija koja je došla 90-ih godina umnogome se razlikovala od one koja je došla tokom 60-ih godina. Primer Austrije je specifičan utoliko više jer je u ovoj zemlji živio veliki broj jugoslovenskih gastarbajtera. Bosanske izbeglice su neminovno bile upućene na već razvijenu formalnu i neformalnu infrastrukturu jugoslovenskih gastarbajtera. Oni su u neformalnom pogledu olakšavali posao austrijskim institucijama, jer su bile adrese gde se tražilo utočište, smeštaj, objašnjenje funkcionisanja austrijskog sistema, značenja behörde i posao u neformalnom sektoru. Uprkos tome, tokom vremena došlo je do razvijanja konflikta između ove dve grupacije. To je bilo neminovno i normalno jer se radilo o dva dijametralno suprotna sveta, koji su imale sopstvene predrasude i predstave o drugoj grupi. Izbeglička populacija imala je druga stremljenja i od gastarbajterske. U odnosu na gastarbajtere primetna je socijalna mobilnost u izbegličkoj populaciji. Ono što se umnogome zaboravlja jeste da je Austrija tokom 90-ih godina putem izbegličkog talasa dobila izuzetno dobro obrazovane ljude *brain froce drain* koji se itekako razlikovao od *human work force drain* 60-ih. Upravo u sadašnjem trenutku ova činjenica postaje vidljiva.

Bibliografija:

Knjige

Herzog-Putzenberger, Barbara (2017). *Ungleichkeiten in der Einwanderungsgesellschaft, Intergenerationale Mobilität der angeworbenen Arbeitskräfte in Österreich*, Springer Wiesbaden.

Pio Fuchs, Stephen (1999). *Handlungsspielräume einer Flüchtlingspolitik zwischen völkerrechtlichen Rahmenbedingungen, staatlichen Prioritäten und kommunalen Interessen*, Frankfurt a.M, Peter Lang.

Philip – Amus Riecken (2006). *Die Duldung als Verfassungsproblem*, Berlin.

Stock, Miriam (2013). *Der Geschmack der Gentrifizierung: Arabische Imbisse in Berlin*, De Gruyter, Berlin.

Zbornik

Hannes Tretter (ur.) (2000). *Temporary Protection für bosnische Flüchtlinge in Europa, Länderberichte*, Verlag Österreich, Wien .

Članak u časopisu

Calic, Marie-Janine (2017): “Kleine Geschichte Jugoslawiens”. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 40-41: 16-23.

Dimova, Rozita, (2006): “From Protection to Ordeal: Duldung Status and Bosnians in Berlin”. *Working Papers/ Max Planck Institut for Social Antrhtopology; No. 87. Halle/Saale: Max Planck Institut for Social Antrhtopology.*

Franz, Barbara (2001): “Transplanted or Uprooted, Integration Efforts of Bosnian Refugees based Upon Gender, Class and Ethnic Differences in New York City and Vienna”. *The European Journal of Women´s Studies* , Vol. 10 (2): 135-157.

Franz, Barbara (2003): “Bosnian refugees and socio-economic realities:changes in refugee and settlement policies in Austria and the United States.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.29, No.1:5-25.

Ivanović, Vladimir (2013): “Die Beschäftigung jugoslawischer Arbeitskräfte in Österreich in den 1960er und 1970er Jahren”, *Zeitgeschichte* 1/40, 35-49.

Nove tendencije u historiografiji socijalističke Jugoslavije, www.historiografija.hr (2018)

Taucher, Werner (1995): „Ausgewählte Fragen zur vorübergehende Schutzgewährung im Völkerrecht anhand der Aufnahme von bosnischen Schutzsuchenden in Österreich“, *Austrian Journal of Public and international Law*, 49: S. 227-247.

Abkommen zwischen Bundesregierung der Republik Österreich und der Regierung der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien über die Aufhebung der Sichtvermerkspflicht, BGBl 1965/365

Članak u zborniku

Jerome, Elie (2014): “Histories of Refugee and Forced Migration Studies”, *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Elena Fiddian-Qasmiyeh, Gil Loescher, Katy Long, and Nando Sigona, Oxford , 23-36.

Leutloff-Grandits, Carolin (2005): Return as a Strategy of Social Security? Generational and Family Based Approaches to Return of Serbian War-Refugees to Croatia, *Generations, Kinship and Care. Gendered Provisions of Social Security in Central Eastern Europe*. ed. Haldis Haukanes and Francis Pine, University of Bergen, Bergen.

Slavnic, Zoran (2016): „Conflicts and inter-ethnic solidarity: Bosnian refugees in Malmö“, *The Bosnian Diaspora: Integration in transnational communities*. Valenta, Marko; Ramet, Sabrina Petra. (ur.) Ashgate: 263-279.

Web

Veladžić, Sabina (2017). “Jugoslavija u istorijskoj perspektivi”. <https://www.oslobodjenje.ba/o2/kultura/jugoslavija-u-istorijskoj-perspektivi> (1.12.2017)

Die Presse, Seit 1945: „Österreich nahm zwei Millionen Flüchtlinge auf“, 30.07. 2015; http://diepresse.com/home/innenpolitik/4789503/Seit-1945_Oesterreich-nahm-zwei-Mio-Fluechtlinge-auf; 29.01.2018

ORF, „Warum 1992 klappte, was heute scheiterte“. 10.08. 1992; <http://orf.at/stories/2292981/2292970/>; 29.01.2018

Der Standard, „Wie die Gastarbeiter Österreich veränderte“, 14.05.2014; <http://derstandard.at/1399507543662/Wie-die-Gastarbeiter-Oesterreich-veraenderten>;

Nove tendencije u historiografiji socijalističke Jugoslavije, www.historiografija.hr (2018)

Migration: „Die Flüchtlinge werden Österreich verändern“. 29.01.2018

<https://www.profil.at/oesterreich/migration-fluechtlinge-oesterreich-5855533>;

Generation EX Yu 11.10 2016

<http://fm4v3.orf.at/stories/1773710/>

András Szigetvar (2016), „Warum die Integration der Bosnien-Flüchtlinge klappte“

<http://derstandard.at/2000030611094/Warum-die-Integration-der-Bosnien-Fluechtlinge-klappte-und-es-heute>, 15.05. 2017

Oral History Intervjui:

Interview mit Nenad M, Wien, 25.04, 2017, Audioaufnahmen beim Autor.

Intervju mit Sveto A., Wien 26.04. 2017, Audioaufnahmen beim Autor.

Interview mit Vlado N, Wien 25.04. 2017, Audioaufnahmen beim Autor.

¹ Duldung je označavao pravni pojam „privremene zaštite“ ljudi iz ratom zahvaćenih područja.